

Szczepan Kalinowski ZWWF Biała Podlaska

Koncepcja transgranicznego szlaku turystycznego – „TWIERDZA BRZESKA”

Walory przyrodniczo- krajobrazowe oraz kulturowe Euroregionu Bug sprzyjają rozwojowi różnych rodzajów turystyki. Aby turystyka stała się istotnym czynnikiem rozwoju regionów przygranicznych musi nastąpić rozbudowa bazy noclegowej i gastronomicznej, wytyczenie i oznakowanie szlaków turystycznych oraz ułatwienia podróżnym przy przekraczaniu granic państwowych. Trzeba zwrócić uwagę też na poprawę dostępności komunikacyjnej i lepsze oznakowanie dróg przede wszystkim na terenie Białorusi. Atutem mieszkańców Euroregionu Bug jest gościnność i życzliwość. W wielu miejscach kultywuje się stare obyczaje ludowe i rzemiosło artystyczne. Aktywna lokalna społeczność organizuje w czasie roku wiele różnych festynów, które są okazją do prezentacji regionalnej kultury i folkloru. Warunkiem wykorzystania tego potencjału jest proekologiczny rozwój gospodarki, rozbudowa systemu informacji turystycznej, programów „Czysty Bug”, zagospodarowanie rzeki dla potrzeb turystyki wodnej oraz „Transgraniczne obszary chronione – Polesie”. Te właśnie elementy wpływają na atrakcyjność turystyczną tego obszaru. Koniecznym uzupełnieniem walorów turystycznych jest profesjonalna promocja przyczyniająca się do poprawy wizerunku regionu w skali międzynarodowej. Turystyka może być istotnym czynnikiem decydującym o rozwoju społeczno-gospodarczym Euroregionu Bug. Obszar ten może stać się celem wyjazdów weekendowych, turystyki sentymentalnej oraz kwalifikowanej /rowerowej, pieszej i kajakowej/. Warunkiem niezbędnym rozwoju turystyki kolarskiej i pieszej są znakowane szlaki. Po stronie polskiej mamy wzdłuż Bugu szlak niebieski dla rowerzystów i czerwony dla piechurów, oraz wiele znakowanych ścieżek dydaktyczno-przyrodniczych w rezerwach na terenie Parku Krajobrazowego „Podlaski Przełom Bugu”. Po stronie białoruskiej niestety nie ma dotychczas znakowanych szlaków turystycznych. Mam nadzieję, że moja propozycja przebiegu szlaków na obszarze POLESIA BRZESKIEGO coś w tym zakresie zmieni. W publikacji pt. "Przewodnik po trasach rowerowych Północnej części Euroregionu Bug" zaproponowałem następujące trasy: Doliną Bugu, Na spotkanie z Puszcą Białowieską, Szlakiem Tadeusza Kościuszki. Jestem przekonany, iż interesującym produktem może być Transgraniczny Szlak "TWIERDZA BRZESKA".

W połowie XIX wieku twierdza zajmowała obszar o powierzchni 4 km² i była jednym z najnowocześniejszych systemów umocnień fortyfikacyjnych Rosji. Wprowadzenie artylerii gwintowanej do uzbrojenia zmusiło władze do modernizacji twierdzy. Plan przebudowy opracował gen. inż. E. I. Tottleben. Aby zapobiec okrążeniu i zablokowaniu cytadeli rozpoczęto wznoszenie samodzielnych punktów oporu - fortów. W ten sposób powstała twierdza fortowa w latach 1878-1888. Powstały forty o rzymskiej numeracji od I do IX (w tym VI i VII po lewej stronie Bugu), oddalone o 3,5-4 km od centralnych umocnień. Całkowity obwód pierścienia fortecznego wynosił 30 km. W 1912 roku kolejna modernizacja twierdzy spowodowała powiększenie obwodu do 45 km. W jego skład weszło 14 fortów i 21 punktów oporu. Zaplanowano budowę 11 nowych fortów oznaczonych literami W, G, D, M, JE, Ż, Z oraz po lewej stronie Bugu: I, Ł, K, O, a także A i B (zmodernizowany fort VIII), N po lewej stronie rzeki. Tuż przed I wojną światową zewnętrzna linia obrony składała się z 40 stałych i półstałych punktów oporu w tym: 14 fortów, 5 koszar obronnych i 21 punktów oporu międzypola. Niestety nie wszystkie umocnienia przetrwały do dnia dzisiejszego. Wycofujące się wojska rosyjskie wysadziły w nocy z 25 na 26.VIII.1915 roku forty i punkty oporu pierwszej i drugiej linii po

Materiały pokonferencyjne powstały w ramach projektu
„Twierdza Brześć wspólne dziedzictwo historyczno – kulturowe”,
współfinansowanego z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego Programu Sąsiedztwa Polska
– Białoruś – Ukraina Interreg IIIA/Tacis CBC 2004- 2006 i Budżetu Państwa
WYKORZYSTYWANIE MATERIAŁÓW BEZ ZGODY GOK ZABRONIONE

prawej strony Bugu. W 1920 r. Wojsko Polskie broniło twierdzy przez jeden dzień, dłużej trwała obrona linii Bugu dając możliwość marszałkowi J. Piłsudskiemu przygotowania kontruderzenia i pobicia wojsk rosyjskich. W 1939 r. gen. K. Plisowski i ok. 4 tys. żołnierzy polskich przez trzy dni od 14 do 16 września odparło 7 szturmów wojsk niemieckich, liczących 50 tys. ludzi. Po defiladzie 22 IX 1939 r. Wehrmachtowi i Armii Czerwonej twierdza brzeska znalazła się w rękach rosyjskich. Do 26 IX 1939 r. walczył jeszcze w cytadeli oddział kpt. W. Radziszewskiego (zamordowanego potem w Katyniu). W 1941 r. Rosjanie, mając załogę liczącą 8 tys. żołnierzy bronili się przez tydzień, a likwidacja niedobitków przez Niemców trwała do końca lipca. 26 VIII 1941 r. twierdzę oglądał Hitler i Mussolini.

Trasę szlakiem fortyfikacji z XIX i XX wieku rozpoczynamy na terenie twierdzy. W Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej otwartym w 1956 r. w 10 salach prezentowana jest ekspozycja prezentująca kolejne etapy historii cytadeli, od połowy lat 90-tych XX wieku kilka gablot poświęconych walce żołnierzy Wojska Polskiego walczących tu z Niemcami w dniu 14-17. IX. 1939 r. W 1965 roku twierdzy został nadany tytuł „twierdza bohater”. W 1971 roku uroczystie otwarto Memorialny Komplex „Twierdza Brzeska - Bohater” obejmuje m.in. pomnik „Pragnienie”, „Główny Monument” z żelbetu o wysokości 31,5 m, obelisk w kształcie bagnetu o wysokości 100 m, trzy rzędy granitowych płyt kryjących prochy 962 poległych obrońców w 1941 roku (m.in. brat E. Szewardnadze), plac ceremonialny ze stale płonącym zniczem.

Na dziedzińcu cytadeli znajduje się duża cerkiew p.w. św. Mikołaja z 1860-79 r., w okresie międzywojennym przebudowana na kościół garnizonowy p.w. św. Kazimierza (były tam wtedy freski przedstawiające zwycięstwo Jana III Sobieskiego pod Wiedniem i zwycięstwo Marszałka Józefa Piłsudskiego nad Armią Czerwoną). Po zajęciu twierdzy przez wojska sowieckie świątynia służyła za klub oficerski. Od 1994 roku odbudowana na cerkiew prawosławną. Obok budynku koszar, tworzących zamknięty obwód długości 1,8 km z 4 barakami (dziś po zniszczeniach wojennych została połowa) mieszczących muzeum, znajdują się resztki Białego Pałacu. W tym właśnie budynku podpisano w 1918 roku pokój brzeski. Wcześniej Biały Pałac-to klasztor bazylianów z 1629 r., przebudowany w XIX wieku na kasyno oficerskie. Twierdza zajmowała cztery wyspy: Wyspa centralna otoczona przez Bug i ramiona Muchawca z cytadelą była otoczona przez wyspy: Północną z fortyfikacją Kobryńską, Szpitalną z fortyfikacją Wołyńską oraz Zachodnią (Lotnicza) z fortyfikacją Terespolską. Na wyspę przechodzi się przez Bramę Terespolską, zwana też Saperską przez most wiszący nad Bugiem (wówczas największy tego typu w Rosji). Tu akurat granica państwowa nie biegnie głównym nurtem rzeki, lecz wzdłuż dawnego kanału fortecznego. Przez neogotycką Bramę Chełmską (Szpitalną) wiedzie droga do muzeum archeologicznego „Berestie”, otwarte zostało w 1982 r. w specjalnym pawilonie chroniącym fragmenty wykopalisk średniowiecznego grodziska i zamku z XIV w. Na wyspie mieści się m.in. kemping. Wychodzimy na zewnątrz Bramą Północną (Brzeską), po lewej stronie mijamy obelisk upamiętniający zwycięstwo Rosjan nad wojskami napoleońskimi 13. VII. 1812 r. Przy ul. Bohaterów Obrony Brzeskiej Twierdzy znajduje się cmentarz garnizonowy, gdzie pochowani są żołnierze sowieccy, część polska była po 1945 r. zdewastowana, ostatnio staraniem Konsulatu Generalnego RP zrekonstruowana. W jednej z fos potajemnie pochowano w 1865 roku bohatera powstania styczniowego ks. Stanisława Brzóske. Na wprost cmentarza wiaduktem dla pieszych możemy przejść ponad torami linii Brześć-Moskwa na ul. Smirnowa. Po prawej znajdują się garaże wzniesione na miejscu fortu Graf Berg, w części historycznego obiektu znajduje się chłodnia zakładów mięsnych. 700 metrów od torów skręcamy w lewo - przy ul. Kombinatowskiej po prawej stronie cmentarz żołnierzy Wojska Polskiego poległych na wojnie z

Rosją w 1920 r. Kompletnie zdewastowaną nekropolię wojenną po 1945 roku udało się odnowić na początku lat 90-tych XX wieku dzięki wspólnej pracy działaczy Stowarzyszenia „Civitas Christiana” z Białej Podlaskiej (inicjatorem był autor artykułu) oraz członków Związku Polaków na Białorusi i Fundacji Ochrony Zabytków z Warszawy. Udajemy się do wsi Kozłowicze, gdzie w dobrym stanie zachował się fort nr I z 1882 r. położony przy drodze po prawej stronie na przedłużeniu ul. Smirnowa ok. 0,5 km za torami. Również fort nr VIII (B) z 1890 r. położony ok. 2 km dalej na wschód od poprzedniego, na końcu ul. Białoruskaja w dzielnicy Dubrowka zachował się w dobrym stanie. Dawniej służył jako szpital wojskowy.

Kolejny w linii obrony fort nr II przy ul. Inżyniernaja nie zachował się. W dzielnicy Bierzowka pomiędzy torami , obwodnicą i ul. Szosejnaja zachował się częściowo fort nr IX- fragment koszar oraz rów napełniony wodą. Fort nr III zachował się częściowo położony w dzielnicy Triszin przy ul. Moskiewskiej na terenie zakładów przemysłowych. Z fortu nr X przy ul. Janka Kupały zachował się jedynie rów forteczny z fosą wypełnioną wodą. Przy Prospekcie Partyzantów z fortu „M” zachował się rów forteczny, fundamenty koszar i wały forteczne. Po lewej stronie rzeki Muchawiec, przy ul. Sziroka zachował się częściowo fort nr IV, leżący w dzielnicy Kowalewo, możemy obejrzeć fragmenty rowu fortecznego i wału z ceglanyimi kazamatami oraz ruiny betonowych koszar. Między linią kolejową a drogą na Kowel był zbudowany fort „Z”. Do dziś zachował się rów forteczny wypełniony wodą. Wewnątrz fortu postawiono pomnik pamięci mieszkańców Brześcia pomordowanych przez Niemców w latach 1941-1944. Fort „Z” w Kotelni – Bojarskiej zachowały się tylko centralne koszary betonowe. Najbliżej Bugu między Arkadią a Gierszonami leży zachowany w dobrym stanie fort nr V. Po remoncie i pracach adaptacyjnych umieszczono tu Muzeum Fortyfikacji i Uzbrojenia. Ekspozowana jest plenerowa wystawa uzbrojenia z ostatniego stulecia. W drodze powrotnej możemy zobaczyć prochownię nr 4 z 1906 r. w dzielnicy Wołynka , obecnie prywatny magazyn. Niestety poza fortem nr V, pozostałe są wykorzystywane gospodarczo lub pozostają niezagospodarowane. Brak jest tablic informacyjnych przy tych zabytkach. 100 tys. ludzi rocznie zwiedza twierdzę w Brześciu, ale obiekty sztuki fortecznej, które stanowiły integralną część całego zespołu fortyfikacyjnego cieszą się minimalnym zainteresowaniem. Wytyczenie znakowego szlaku po obu stronach granicy może być wielką atrakcją dla turystów.

Po stronie polskiej, miastem, które pełni ważną logistyczną rolę w obsłudze turystów jest TERESPOL. Lokalizacja twierdzy na obszarze dwóch dotychczasowych miast spowodowało translokację Brześcia w 1835 roku o 2 km na wschód. Przeniesienie miasta liczącego 10 tys. mieszkańców i ponad 500 zabudowań było przedsięwzięciem bez precedensu. Ten sam los spotkał po 1854 r. Terespol, który przesunięto na zachód o ponad 1200 m. W I fazie (1832-1848) zbudowano trzy odcinki głównego obwarowania obejmujące prace ziemne oraz cytadelę. Długość obwodu warownego, obejmującego przedmościa: Kobryńskie, Wołyńskie, Terespolskie -wynosiła 6,4 km. W fazie III (1857-1870) poprawiono tylko śródszańce w lunetach Przedmościa Terespolskiego. Faza IV (1871-1885) rozbudowy twierdzy była wynikiem wprowadzenia artylerii o gwintowanych lufach i konieczności budowy pierścienia 10 fortów artyleryjskich usytuowanych w odległości 2,5-5 km od jądra cytadeli. W obrębie przedmościa znalazł się fort VI „Terespol” i fort VII „Łobaczew”. Faza V (1885-1914) to budowa linii zewnętrznej w odległości 6-8 km od jądra, składającej się z trzech nowoczesnych betonowych fortów: „Koroszczyń”, „Kobylany”, „Lebiedziew”. Pozycja Koroszczyńska ukształtowana została w latach 1912-1915 w trakcie tworzenia nowej linii obrony twierdzy, opartej o 16 fortów (12 nowych i 2 modernizowane) i była zasadniczym elementem obronnym Przedmościa

Terespolskiego. Ryglowała trakt drogowy i kolejowy Moskwa-Warszawa. Zmodernizowano fort nr VI „Terespól” i podjęto budowę czterech nowych fortów piechoty odległych o ok. 8 km od cytadeli w Kobylanach („K”), Koroszczynie („O”), Lebidziewie („L”) i Ogrodnikach („I”). Dwuletnie opóźnienie budowy fortu w Ogrodnikach spowodowało, że podjęto decyzję wzniesienia piątego fortu na tym kierunku w Żukach.

W okolicach Terespoła zachowało się 35 obiektów, w tym pięć monumentalnych fortów, wpisanych do rejestru zabytków, część z nich pełni funkcje magazynowe, prochownia w Kobylanach - gastronomiczną. Wszystkie są cennym zespołem rosyjskiej sztuki fortyfikacyjnej z XIX i XX wieku, przedmiotem zainteresowania historyków i turystów. W fortach osiedlił się rzadki gatunek nietoperza-mopek. Oznakowany szlak turystyczny po obu stronach granicy ułatwiałby turystom zapoznanie się z tymi obiektami.

TERESPOL - proponujemy start do naszej wędrowki z dworca PKP ul. Czerwonego Krzyża , za cmentarzem katolickim znajduje się prochownia, swego czasu zaadoptowana na pieczarkarnię . Jedziemy w kierunku ul. Wojska Polskiego , mijamy obelisk z 1825 roku upamiętniający budowę traktu brzeskiego, obok pomnika w szkole funkcjonuje w okresie wakacji schronisko PTSM. Po przejechaniu torów kolejowych skręcamy w prawo na Janów Podlaski, po kilkuset metrach w Łobaczewie Dużym skręcamy ponownie w prawo do fortu nr VII. Potężne betonowe ściany kopuły i umocnienia ziemne otacza głęboka fosa wypełniona wodą, wykorzystywana do kiszenia ogórków, w części obiektu znajdują się magazyny. Wracamy ul. Forteczną do głównej trasy i przecinamy ją prostopadle jadąc na zachód starą drogą forteczną do Koroszczyna, gdzie zwiedzamy pomnik Niepodległości, dwór z XIX w., oraz fort „O” leżący w lasku obok kopalni kruszywa. Wielki fort jest najlepiej zachowanym obiektem pierścienia zewnętrznego, o potężnych murach, szerokiej fosie oraz podziemnych korytarzach, do których prowadzą liczne wejścia. Drogą polną kierujemy się na południe do wsi Kobylany. Przed szosą Terespol-Warszawa po prawej stronie w lasku znajduje się kolejny fort piechoty „Placówka”, który w 1939 roku służył za magazyn paliwa dla lotniska w Małaszewiczach. We wrześniu 1939 roku ktoś zaprószył ogień, co spowodowało ogromną detonację i jedno ze skrzydeł fortu uległo zniszczeniu. Po drugiej stronie drogi E-30 fort „K”, a w jego pobliżu pomnik bitwy żołnierzy WP 5.II.1919 roku z Niemcami w wyniku, której okupanci opuścili 9.II. twierdzę w Brześciu. Okolice fortu są znakomicie zagospodarowane, obok strzelnicy obiekty sportowo-rekreacyjne którymi opiekuje się Zespół Szkół Kolejowych w Małaszewiczach. Od kilku lat w tym obiekcie odbywa się uroczysty start i zakończenie Marszu Szlakiem Legionów Piłsudskiego po Podlasiu. Obok cerkwi z 1890 roku jest cmentarz, na którym pochowany jest znany architekt Podlasia i Polesia F. Jaszczold. Dawny magazyn amunicyjny w Kobylanach koło hotelu „Pod Dębami” „mieści bar „Prochownia”, obok zimą funkcjonuje wyciąg narciarski, a latem czynne jest kąpielisko .Jedziemy drogą przez wieś, przecinamy tory i kierujemy się do Lebidziewa, jedziemy przez las, most na rzeczce Czapelce . We wsi Zastawek skręcamy w lewo, po prawej stronie znajduje się jeden z pięciu w Polsce mizarów - cmentarz tatarski . W Lebidziewie za drogą Terespol-Włodawa na wprost jest fort „L” w rozległym wykopie piaskowni. Skręcamy w kierunku na Terespol i na terenie Kol. Lebidziew po prawej stronie mamy kolejny fort „VII”. Jeśli dysponujemy czasem, to możemy drogą w prawo dojechać do wsi Michałków i skręcić w prawo by wzdłuż Bugu przez Murawiec dojechać do wsi Żuki, gdzie znajduje się pozostałość fortu „Ł”. Jadąc na zachód przez Kołpin-Ogrodniki, gdzie znajdują się pozostałości fortu „I” dojedziemy do Dobratycz i wrócimy do znanej już nam trasy. Za Lebidziewem po lewej stronie

droga do Polatycz, gdzie znajduje się pomnik upamiętniający bitwę w okresie Powstania Kościuszkowskiego, pomiędzy wojskami J.K. Sierakowskiego i gen. A. Suworowa 19.IX.1794 r. Wracamy do głównej trasy i ostrożnie przejeżdżamy przez terespolską obwodnicę prowadzącą na przejście graniczne i kończymy naszą wycieczkę „Szlakiem fortyfikacji Przedmościa Terespolskiego” w centrum miasta.

Dotychczasowe oznakowanie nadbużańskiego szlaku pieszego uwzględnia tylko dwa obiekty z Przedmościa Terespolskiego- fort nr VI i VII. Wytyczony niedawno szlak rowerowy wzdłuż Bugu, mimo, że prowadzi przez Koroszczyń omija fort „O” oraz fort VI w Łobaczewie D. i fort VII w Lebidzewie .

Warunkiem zwiększenia ruchu turystycznego jest szereg działań władz miast-Brześcia i Terespoła , samorządu gminy oraz organizacji pozarządowych:

- przyjazna granica dla turystów, swobodny przejazd rowerem w celach turystycznych,
- rozbudowa funkcji logistycznych Brześcia i Terespoła, dostępność komunikacyjna, parkingi, rozwój bazy noclegowej i żywieniowej,
- oznakowanie szlaków i obiektów krajoznawczych,
- usunięcie drzew i odsłonięcie fortów,
- jeden fort przeznaczyć na stałą ekspozycję poświęconą historii twierdzy,
- zainspirować założenie Stowarzyszenia Miłośników Fortyfikacji,
- przygotować kampanię promocyjną , która zareklamuje unikatowe dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe terenów nadbużańskich (media, foldery, mapy, CD, wystawy, festyny, turnieje rycerskie itp.),
- podjąć starania wspólnie z ekologami o wpisanie twierdzy z fortami oraz całej doliny Bugu na Listę Światowego Dziedzictwa Przyrodniczego i Kulturalnego UNESCO,
- najważniejszym warunkiem osiągnięcia sukcesu jest zgodna współpraca władz społeczeństwa miasta i gminy Terespol oraz sąsiada po drugiej stronie Bugu- Brześcia.

Piśmiennictwo:

Chorzepa J., Fortyfikacje, Warszawa 2007.

Geresz J., Twierdza niepokonana. Obrona cytadeli w Brześciu nad Bugiem w 1939 roku. Biała Podl.-Międzyrzec Podl. 1994.

Jadczak S., Gmina Terespol X-XXI wiek, Lublin 2006.

Michalska G., Michalski Ł., Przedmoście Terespolskie twierdzy Brześć- ranga zespołu oraz kierunki ochrony i zagospodarowania, w: Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury, tom XI Fortyfikacje rosyjskie. Warszawa 2000.

Kalinowski S., Walory krajoznawczo-turystyczne doliny nadbużańskiej, w: Podlaski Kwartalnik Kulturalny nr 1 z 1993 r.

Kalinowski S., Przewodnik po trasach rowerowych północnej części Euroregionu BUG. Biała Podl.2004.

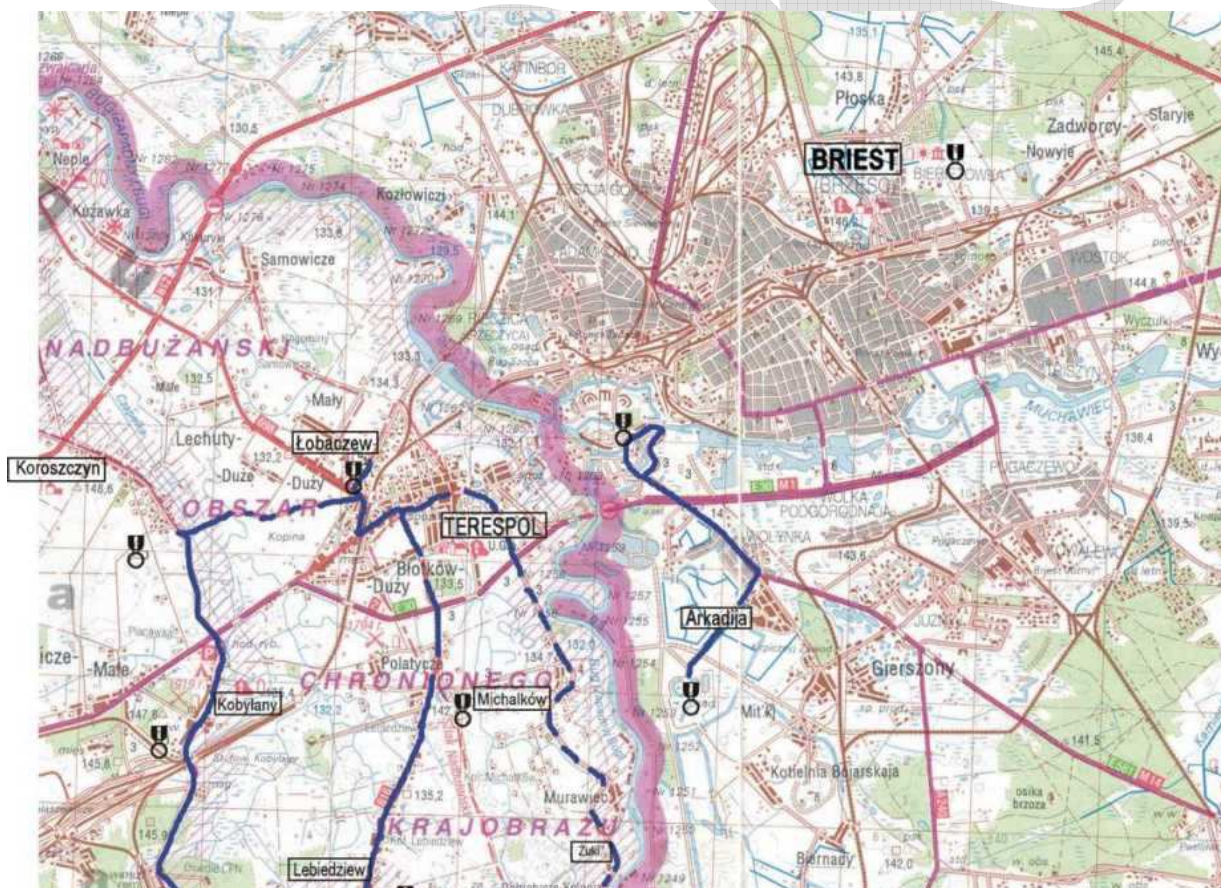
Kalinowski S., Najatrakcyjniejsze miejsca północnej części Euroregionu BUG. Biała Podl. 2004.

Rąkowski G., Czar Polesia. Pruszków 2001.

Key words: Euroregion Bug, tourist tracks, active tourism

Scientific and landscape values and also cultural territory of Bug favour development of tourism. Condition of using this potential is ecological development of economy, extension of a system of tourist information, sleeping and gastronomic base, tracing and marking tourist trails and also making easier to traveler cross state borders. We have to pay attention to improvement of marking routes first of all on areas of Belarus. Trump of inhabitants territory of Bug is hospitality and kindness. In many places are cultivate old folk customs and connected with church celebrations. Active, local community organize, during the year, many various ape-air-festivals, which are opportunity to present regional culture and folklore. I am convicted that realization of programs of “Czysty /clean/Bug”, managing of river for needs water tourism and “Transgeniczne obszary chronione Polesie “ended successfully. Those elements affected on attractiveness tourist vals professional promotion which is contributing to improvement of picture of area in international range. Tourism may be very important factor decided about development social and farming areas border Euroregion of Bug. (tłum. Joanna Kurczyńska)

Materiały pokonferencyjne powstały w ramach projektu
„Twierdza Brześć wspólne dziedzictwo historyczno – kulturowe”,
współfinansowanego z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego Programu Sąsiedztwa Polska
– Białoruś – Ukraina Interreg IIIA/Tacis CBC 2004- 2006 i Budżetu Państwa
WYKORZYSTYWANIE MATERIAŁÓW BEZ ZGODY GOK ZABRONIONE